

Smid Róbert*

A betű mint a jelölés üres helye Jacques Lacan pszichoszemiotikájáról**

A betű Lacan életművében mindig is központi helyet foglalt el: Az *ellopott levélről* tartott szeminárium alkalmán debütált, majd pedig azokhoz a topológiai formákhoz kötődve találta meg végső helyét, melyeket a 70-es években oly szívesen rajzolt a táblára, mikor már alig tudott beszélni.¹ Ahogyan azt Friedrich Kittler megjegyezte, nem véletlen, hogy Lacan írásainak gyűjteménye az egyszerű és elegáns *Écrits* címet kapta, ahogyan a tévé- és rádióinterjúja a *Télévision* és a *Radiophonie* címekeket.² Ehhez hasonlóan szintén nem pusztán egybeesés, hogy valahányszor magáról a véletlenről kellett írnia, Lacan a grafémák felé fordult: a *Szeminárium Az ellopott levélről* appendixétől, ahol annak lehetőségét vázolta fel, hogyan lehetséges az ismétlési kényszer sajátjaként az automatizmus, a négy diskurzus kombinatorikáján keresztül, az 1968-ban utcára vonuló struktúrák dinamizmusát megvilágítva,³ egészen a *Lituraterre* „rubbish theory”-val tarkított orientalizmusáig, ahol a James Joyce-i *litter* és *letter* szubsztitúcióval a betű végső soron littoralíssá válik.

Az 1957-es *L'instance de la lettre dans l'inconscient – ou raison depuis Freud* sem kivétel, habár mostanában leginkább abból a szempontból szokott a figyelem középpontjába kerülni, hogy mennyiben szolgálhatott Jacques Derrida *Grammatológiájának* előfutárául. Pontosan tíz

* A szerző az MTA-ELTE Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa. Email: rob.smidi@gmail.com

** A tanulmány az MTA-ELTE Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport Kultúraalkotó médiumok, gyakorlatok és technikák (TKI0124) projektjének keretében készült.

1 Elisabeth Roudinesco: *Jacques Lacan*. Columbia University Press, New York, 1997, 399 skk.

2 Friedrich Kittler: *Draculas Vermächtnis*. In uő: *Draculas Vermächtnis: Technische Schriften*, Reclam, Leipzig, 1993, 14.

3 Ehhez magyarul lásd Smid Róbert: *Kimennek-e a struktúrák az utcára? A pszichoanalitikus papírgép diskurzusformáló potenciálja Lacan „forradalmi” szemináriumaiban*. In Bónus Tibor – Lőrincz Csongor – Szirák Péter (szerk.): *A forradalom ígérete? Történelmi és nyelvi események kereszteszédősei*, Ráció, Budapest, 2014, 52–87.

évvel a dekonstrukció atyjának magnum opusa előtt Lacan megközelítőleg hasonló kérdéseket vetett fel tanulmányában, a szemiotika azon apóriáját adresszálva, hogy a jelölési aktus elsődlegesen mindig a jelölő és jelölt által határolt téren kívül valósul meg, ennyiben pedig a jelölőnek feltétlenül a betűre kell hagyatkoznia. Ezt Lacan arra a feltételezésére építve fejtette ki, hogy Sigmund Freud és Ferdinand de Saussure nagyjából ugyanabban az időben tárták fel a jelölés struktúráját;⁴ az álomgondolat és álomtartalom közötti többrétegű kapcsolatok nagyon hasonlóak azokhoz, amelyek a jelölt és a jelölő között fennállnak.

Dolgozatomban először a pszichoszemiotika fogalmának eredetét tárom fel mind a Lacan-recepcióban, mind pedig Freud és Saussure Lacan által véghezvitt egymásra olvasásában. Ez után térek rá a *L'instance de la lettre* szoros olvasására, kiemelve a szemiotika kritikájaként szolgáló passzusokat. Amellett érvelek, hogy a Valóshoz tartozó betű és a Szimbolikusban létrejövő jelölő közötti inkommenzurabilitás hozza működésbe Lacan elméletében a szemiózist, egyszersemind bemutatva mindazon konstellációkat, melyekben az előbbi megalapozhatja az utóbbit. Következtetésképpen az Imaginárius regiszternek a Valós és a Szimbolikus közötti mediáló szerepét fogom röviden felvázolni. Azt állítom, hogy ebben az esetben az Imaginárius nem optikai természetű Lacannál, hanem inkább kalkulusként viselkedik, és az artikulálhatatlan grafikus és a nem egyértelműen rögzíthető (és érthető) akusztikus dimenzióiban szimultán válik operatívvá, a kettő közötti feszültséggel egymáshoz kapcsolva betűt és jelölőt.

1. Freud és Saussure szerelemgyermeke: a pszichoszemiotika

A pszichoszemiotika vagy pszichoszemiológia kifejezés Lacan 80-as évekbeli német recepciójában Michael Wetzel azonos című, teoretikusan egyébként nem túl sok kihívást tartalmazó kis kötetének köszönhetően vert gyökeret.⁵ Ebben Wetzel végigkísérte Freud „szemiotikájának” alakulását az *Entwurf einer Psychologietól* az *Álomfejtésig*, a két végpontnak az alapján jelölve ki az értékét, hogy előbbiben a jelfogalom miként érvényesült a szubjektum homeosztázisa szempontjából,

4 Jacques Lacan: *Écrits*, Seuil, Paris, 1966, 509 sk., 688.

5 Vö. Michael Wetzel: *Psychosemiologie: Zur Anwendung zeichentheoretischer Methoden auf die Erforschung psychischer Prozesse*, WZ II, Kassel, 1985.

utóbbiban pedig milyen hasonlóságot mutatott a pszichés apparátus működése a szemiózissal. Wetzel pszichoszemiológia koncepciója aztán Nina Ort disszertációjában némileg felrázva került újra előtérbe, és Niklas Luhmann munkásságára hagyatkozva rendszerelméleti elemekkel tarkítva vezetődött be a német mediális kultúratudományi térfelre. Ort amellett érvelt, hogy miután Freud feltételezett szemiológiája Lacannak köszönhetően egy temporális dimenzióval bővült, igencsak közel került ahhoz, amit Hegel „schlechte Unendlichkeit”-nak nevezett, vagyis szemiózisa két pont közötti szüntelen hurkolássá vált. Azonban a pszichoanalízis nem mulasztotta el kompenzálni ezt a vég nélküli visszatérést a Möbius-szalagszerűség ideájával.⁶ Végtelen regresszusa ezáltal lényegében egyetlen síkon és egyetlen pont „között” történik: az eredeti kiindulópont (vagyis a betű) jelölésbeli törlődése (jelölő és jelölt viszonyában) ellenére is sikerül megőriznie a pszichoanalízisnek az értelem nélküli ismételhetőségből származó iterativitást a freudi *fort-da* elv alapján.⁷ Vagyis Freud unokájának játéka Ortnál úgy interpretálódik, hogy a távollét és a jelenlét mint 0 és 1 ismétlése állíthat elő jelölőket, melyekben e művelet révén egyidejűvé válik jelenlét és távollét. Ennek a topológiai formára élesztett pszichoszemiótikának köszönhetően képes a lacani elmélet elkerülni, hogy belső megkülönböztetéseket tegyen (például médium és forma között, ahogyan azt a rendszerelmélet teszi).⁸ Más szemszögből tekintve: sikeresen fenntart egy végtelen szemiózist azzal, hogy kezdőpontját egyben szünet nélkül végponttá írja felül. Ennek fontossága azért sem alábecsülendő, mert a jelviszony kialakításához szükséges előzetesség,⁹ amely a jelölési aktushoz képest inherensnek van beállítva, mindig csak annak függvényében gondolható el, hogy a pszichoanalízis tér- és időbeli kontinuitásokat teremt.¹⁰

Lacan ugyanakkor azt is megjegyezte, először is, hogy Freud figyelmét nem kerülte el egy törés, nevezetesen, hogy „az egyes betűk [...] nem

6 Nina Ort: *Objektkonstitution als Zeichenprozess: Jacques Lacans Psychosemiotologie und Systemtheorie*, Campus, Wiesbaden, 1998, 121. sk.

7 Vö. Sigmund Freud: *A halálösztön és az életösztönök*. Belső EGÉSZ-ség, Budapest, é. n., 18. sk.

8 Ort: i. m. 204, 228.

9 Saussure-nél ilyen az abszolút motiváltság, melynek feltételezése szükséges kiindulópont ahhoz, hogy egy jel motiválatlanná válása megtörténhessen.

10 Vö. Annette Bitsch: *“always crashing in the same car”*. *Jacques Lacans Mathematik des Unbewußten*, Campus, Weimar, 2001, 330. Térbelileg a tükröstádiumban felbomlott test újbóli imaginárius egyesítése adódik példaként (ehhez magyarul lásd Smid Róbert: *Tükröm, tükröm: Az „én” lacani modelljei*. *Elpis*, 2012, 25–38.), időbelileg pedig Freud unokájának játéka, ahol egy tárgy elvesztése és visszatérése szüli jelenlét és távollét dinamikáját (lásd jelen tanulmány 7. jegyzetét).

bukkannak fel a természetben”,¹¹ ezért e megállapítás mentén három regisztere közül kettő, a jelölésen kívül eső Valós és a bináris oppozíciókkal dolgozó Szimbolikus között Lacan maga is kénytelen volt törést posztulálni. Így pedig a jelölőt, mely egészen a *Grammatológiáig* leválaszthatatlannak bizonyult mind a fonológiai, mind a fonetikai horizontról, egy másik kooperációba helyezte; már nem a jelölttel, hanem a betűvel, annak érdekében, hogy ekképpen differenciák diszkrét sorozatát hozhassa létre.¹² A jelöltek nélkül láncolatba rendeződő jelölők azonban továbbra sem rendelkeznek referenciával: miközben az előbbi persze már mindig is az utóbbi pozíciójában állt,¹³ a jelölő eredője Lacan szerint mégsem ebben a bináris keretben jelölhető ki. A Valósból származó betűnek ugyanis pontosan úgy nincs másíkja, ahogyan a Másíknak (mint vezérlő algoritmusnak) sincs másíkja:¹⁴ nem állítható semmivel oppozícióba, mivel ő maga rendezi el az oppozíciókat. Másrészt közte és a jelölő között a Szimbolikushoz tartozó jelenlét-távolléten túlmutató kapcsolatot verifikálnia szükséges a lacani elméletnek, annak érdekében, hogy a Freud által bevezetett törés mindkét oldalára képessé váljon reflektálni.

Mindazonáltal, másodszor, Freud Saussure-höz hasonlóan fenntartotta azt a tételt, hogy az álomképeket azok jelölésben betöltött helyi értékeik szerint kell értelmezni, következésképpen az álommunka hieroglifikus írása eredményeképpen létrejövő álomtartalomnak az álomgondolatra történő visszafordítása tárta fel számára egy álom jelentését.¹⁵ Továbbá az *Álomfejtés*ben már számtalanszor kihasználásra került az az elgondolás is, miszerint egyes elemek kicserélhetők egymással a nyelvi értékük alapján és egymástól való eltérésüknek köszönhetően (még azelőtt, hogy ezt Saussure axiomatizálta volna).¹⁶ Freud egyik ismertebb példája itt annak az asszonynak az álma, akinek lánya egy jó hírű bécsi gimnáziumba járt. Freud „Az idő pénz” szólás felől közelít ahhoz, hogy a lány 3 forint 65 krajcárt szeretne fizetni 21 krajcár helyett, így ezt azzal hozza összefüggésbe, hogy az igazgató megkérte az anyát,

11 Sigmund Freud: *Álomfejtés*. Helikon, Budapest, 1986, 199.

12 Annette Bitsch: *Diskrete Gespenster: Die Genealogie des Unbewußten aus der Medientheorie und Philosophie der Zeit*. transcript, Bielefeld, 2009, 142.

13 Jacques Derrida: *De la Grammatologie*. Seuil, Paris, 1967, 16.

14 Jacques Lacan: *Séminaire 7 – Le désir et son interprétation: 1958-1959*. In Jacques Lacan: *Les Séminaires (1952-1978)*. Version intégrale des séminaires de Jacques Lacan diffusés par l'Association Lacanienne Internationale. PDF réalisé par Ousama Cherif Idrissi El Ganouni & Omar Guerrero. 308.

15 Freud: *Álomfejtés*. i. m. 199.

16 Ferdinand de Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Corvina, Budapest, 1997, 136.

hagyja ott a gyermeket még egy évre a szünetig hátralévő három hét helyett.¹⁷ Azonban Freud számára egy év felbontása 365 napra, ahogyan három hété 21 napra, majd pedig ezek kicserélése devizára, elsősorban nem a nyelvi érték alapján történt meg, hiszen a számok hagyományosan a nyelvhez képest külsőlegesként gondolódnak el. Jelölési alapjuk, a számjegy azonban jól mutatja, a graféma mit tud önmagában alkotni bármifajta rögzített jelölő–jelölt-viszony nélkül.¹⁸ És Freud pontosan ehhez az aszemantikus dinamikához fordult, valahányszor az álommunka alapvető fogásait próbálta felvázolni az összehasonlítás, ellentmondás, felsorolás stb. logikai műveleteivel, valamennyit az álomtartalomhoz és nem az álomgondolathoz rendelve.¹⁹

Azért nem érdemes, harmadszor, az álomtartalmat egyértelműen kiutalni a jelölőnek, az álomgondolatot pedig a jelöltnek, bármennyire sugalmazható is egy ilyen megfeleltetés, mert Freud éppenséggel Saussure elgondolásához képest fordított viszonyt tart paradigmikusnak az álomfejtés során. Vagyis míg utóbbinál a jelölő hangképként (image acoustique) a szóért állna ki, mely összekapcsolódik egy fogalommal, a jelölttel, anélkül, hogy „gondolatok materializálódnak” vagy a hangok „spiritualizálódnak”,²⁰ addig az álomtartalomban elsődlegesen éppen jelöltekkel szembesülünk, mivel fogalmi képeket látunk, és azokhoz keresünk szavakat, így az álomgondolat válna jelölővé. Ezért is cseréli meg a fa képét és az „arbre” szó egymáshoz képesti pozícióját Lacan a saját ábráján ’57-ben. Vagyis az álomfejtés technikájából kifolyólag, mely a szóelemek keresésén és azokból értelmes kifejezések alkotásán alapul gyakorta elvont képek segítségével, éppen fordított megfeleltetéseket is tehetnénk, tehát az álomtartalom válhat jelöltté, az álomgondolat pedig jelölővé.²¹ E kétirányú freudi viszony eldönthetlenségével pedig alapjaiban feszíti szét a lehetséges szemiológiai struktúrát, olyan konstellációt állítva elő, ahol az álomfejtés folyamatában a jelölők úgy kerülnek párba jelöltekkel, hogy a nem szemantikai betű – mely lényegében a logikai műveletek modulációjában inzisztál – határozza meg minden egyéb

17 Freud: *Álomfejtés*. i. m. 290.

18 A szám és a számjegy közötti megkülönböztetést, illetve előbbinek az utóbbiba történő átfordulását példaértékűnek tekintve, Kittler a jelöltet, tehát a számjegyet, nevezi meg az írás és olvasás által determinálnak (vö. még Jacques Lacan: *Séminaire 20 – Encore: 1972-1973*. Seuil, Paris, 1975, 34.), míg a jelölőt, tehát magát a számot, e fordított viszonyban akusztikainak. Vö. Friedrich Kittler: *Zahl und Ziffer*. In Sybille Krämer – Horst Bredekamp (szerk.): *Bild – Schrift – Zahl*. Fink, München, 2009, 195.

19 Vö. Freud: *Álomfejtés*. i. m. 223.

20 Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, i. m. 134.

21 Freud: *Álomfejtés*. i. m. 223.

elem szerepét (jelölőként vagy jelöltként), és amellyel együtt alkotja a jelölő az enigmát vagy a rébuszt.²² Innen tekintve talán az is érthetővé válik, hogy a jelölők hogyan nyerik el értéküket Freudnál vis-à-vis relációkban, anélkül, hogy szükségképpen kapcsolatba kerüljenek jelöltekkel. A betű biztosítja egymás közötti kötésüket, ám ennek fonákjaként, saját páratlan (másik nélküli) léte és konstitutív műveletei (a szimbolikus-láncolat építésében játszott szerepe) között egy törést tesz nyilvánvalóvá. Így, hangozzon ez bármennyire paradoxus, a betű bármely jelölő jelölési funkciójának oroslánrészét vállalja át, hiszen vagy a jelöltekkel vagy a többi jelölővel teszi számára lehetővé az összeállást. Eközben persze hozzájárul a Szimbolikus (bináris oppozíciók és 1:1 hozzárendelések által karakterizált) Rend(jé)hez, de megőrzi alapvető jelölhetetlenségét másikkéltkülisége miatt. Tehát jelölő és betű különbsége maga a Szimbolikus és Valós közötti törés, melyet, Annette Bitsch szellemes megnevezésével, Freud operacionalizált üzeneteként is aposztrofálhatunk.²³ Ez egyben a lacani pszichoszemiotika csimborasszója is.

De ha Lacan a topologikus modellezést találja meg ennek adekvát kifejezéseként legkésőbb a 70-es években (többek között a Möbius-szalaggal), akkor másfél évtizeddel korábbi Saussure-kritikájának kezdőpontja miért az afázia? Ennek magyarázataként, egyrészt, némileg akcidentálisan adódik, hogy a fiatal Freud 1891-ben írt tanulmányt az afáziáról a *Diagnostisches Lexikon für praktische Ärzte* számára, és ebben használta először a dolog (Objekt) kifejezést – a dolog pedig pont '57-től egészen a '70-es évekig „chose”-ként vagy „objet”-ként jelentős szerepet játszik Lacan tanításában. Freud az afáziát olyan szerzett rendellenességek halmazaként határozta meg, melyek hiába kötődnek a beszéd produkciójához és recepciójához, függetlenek a fizikai vagy pszichikai apparátus működésétől, vagyis egy siketnéma vagy egy pszichotikus szerinte nem lehet afázia.²⁴ Ezt követően vizsgálja meg az írás és olvasás műveleteit mint olyan emlékezetnyom-produkciós formákat, amelyek értelemszerűen csak a beszédet követően tanultak, így az ezek révén (szenzorikus és motorikus szinten) szerzett engramok már egy meglévő akusztikai emléknymokból álló hálózatba vésődnek bele. Amikor tehát az írás vagy az olvasás által nyerünk valamiről impressziót, akkor egy szó már négy szinten bír reprezentációval: ezek a hangkép (Klangbild),²⁵

22 Uo. 296.

23 Bitsch: *Diskrete Gespenster*. i. m. 142. sk.

24 Sigmund Freud: *Aphasia/Aphasia. The Symptom*. 2003/4. (<http://www.lacan.com/aphasiaf.htm> Letöltés ideje: 2015. november 21.)

25 Érdekeség, hogy Saussure német fordításában, illetve Freud francia fordításában a hangkép szavak egymással azonossá válnak.

a kimondott szó kinetikus képe, valamint az írott szó optikai és kinetikai képe. Freud hangsúlyozza, hogy e négy aspektus egymáshoz kötődik és egyszerre előhívható az emlékezetből. Az ezekből összeálló szóreprezentáció (Wortvorstellung) aztán egy dologreprezentációval (Objektvorstellung) kapcsolódik össze, mely utóbbi szintén rendelkezik akusztikus és vizuális, továbbá taktilis elemekkel is. A kapcsolódás nem tetszőleges tényezők között jön létre mindazonáltal, hanem az előbbi hangképe és az utóbbi vizuális képe között létesülhet kizárólag. Ez az elképzelés, persze, megmosolyogtatóan egyszerű szemiotikai felfogást érvényesít, nem szabad azonban egyből diszkreditálni ennek stratégiai jelentőségét Lacan számára. Ha ugyanis a pszichoszemiotika egyik alaptétele, hogy a jelölő reprezentálja a szubjektumot egy másik jelölő számára,²⁶ akkor lényegében nemcsak azzal a hozadékkal bír, hogy a jelölések egymásra vonatkoznak, hanem hogy azok relációiba szabadon integrálhatók bizonyos tényezők, például a szubjektum. És Freudot követve miért ne lehetne már a dolgot (chose) magát nem referenciális entitásként megközelíteni, ennél fogva a jelölési dinamizmus és jelentés-produkció egyik inherens elemeként tételezni,²⁷ mely ugyanakkor azért tehet szert ilyen szerepre, mert megelőzi a nyelv kialakulását.²⁸ Lacan kulcsfontosságú megállapítása ugyanis, hogy „az a nyelv teljes struktúrája, melyet a pszichoanalitikus tapasztalat felfedez a tudattalanban”,²⁹ nem alkalmaz kölcsönösen egyértelmű hozzárendelést a tudattalan és a nyelv elemei között. Vagyis a jelölés nem kizárólag jelölők és jelöltek kapcsolata lehet, mivel a tudattalanban ennek alapján nem nyelvi elemeknek is jelen kell lenniük.³⁰

Másrészt, amikor Lacan kijelenti, hogy „bár az afázia deficitjei az agyi központ tisztán anatómiai sérüléseiből fakadnak [...], tulajdonképpen azt bizonyítják, hogy a *jelölési effektus* kiemelés tőlem – S. R.] azon két aspektusa között oszlanak meg, amit én »a betűnek« hívok a jelölés létrejöttében”, azt Roman Jakobson vonatkozó tanulmányára támaszkodva teheti meg. Ugyanis az emigráns nyelvésznél az afázia egyfajta közvetítőként pozicionálódott nyelv és beszéd között, mind a szelekció, mind pedig a kombináció műveleteit lefedve,³¹ mely szerepkört Lacan

26 Lacan: *Écrits*. i. m. 840.

27 Uo. 498.

28 Freud: *Aphasie/Apahasia*. i. m.

29 Lacan: *Écrits*. i. m. 495.

30 Uo. 512.

31 Roman Jakobson: *Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances*. In uó: *Fundamentals of Language*. Mouton and Co., The Hague, 1956, 59. sk.

zokszó nélkül rendeli hozzá a betűhöz. Jakobsonnál ugyanis az afázia ambiguitása abból fakadt, hogy az egyszerre pszichoszomatikus szimp-tóma és a nyelvi műveletek modellje,³² ami miatt Lacan szerint bár fizikai (szenzorikus és motorikus) és pszichés szimptomaként jelenik meg,³³ kiterjeszhető olyan aktusokra, melyek messze esnek az anatómiai folyamatoktól. Lacan itt azért köti az ebet a karóhoz azzal, hogy a strukturalista nyelvész felől támadja a strukturalista szemiotika Saussure-től induló diadalmenetét, mert az afázia és a betű dinamizmusa között kiazmatikus kapcsolatot feltételez. Közös bennük, ahogyan egy adott jelenséget megvilágítanak: az afázia a nyelvet, a betű a jelölést. Vagyis, ahogyan a betű elkülönül azotból a fizikai és pszichikai folyamatokból, melyek a beszélő szubjektumot szolgálják,³⁴ úgy az afázia is eloszlik a pszichikai és fizika aspektusok között, de nem tartozik egyértelműen egyikhez sem. Hasonlóképpen, ahogyan az afázia modellezheti az artikulációs aktusokat, szegmentálva a beszédet, úgy szeli fázisokra a betű a jelölési aktust.

Ennek alapján újraszituálva a *langue* és *parole* strukturalizmusban bevett oppozícióját, Lacan úgy határozza meg a betűt, mint egy hordozót (support matériel), melyet a beszéd (vagy a konkrét megnyilatkozás – discours concret) a nyelvtől kölcsönöz, ez utóbbi pedig elválasztódik mindenfajta szomatikus, fizikai folyamattól;³⁵ anyagisége így értelemszerűen nem a beszélőszervektől ered, artikulációja nem fiziológiai eredetű. A konkrét megnyilatkozásban végbemenő aktusa a beszédnek még a tudatos (bewußte) szervezőerejéhez tartozik, az abból való kivezetettsége révén válik olyan szimptomák manifesztációjává, mint a hisztéria hieroglifája, a fóbiák címerrajza vagy a kényszerességek labirintusának alaprajza.³⁶ A betű így közvetítőként leledzik a konkrét megnyilatkozásból mindig kifelé tartó beszéd és a szimbólumok interakcióját szolgáló nyelv között, saját materialitással rendelkezve, melyre a beszéd tart igényt, mégsem jellemzi olyasfajta anyagiség, melyet klasszikusan az artikulációhoz társítanánk; ez utóbbi már evidens allúzió Saussure azon tételére, hogy a jelölő csak annyiban materiális, amennyiben

32 Az afázia így értett modellezési potenciálja Jakobsonnál akkor járatódik csúcsra, amikor a metafora és a metonímia trópusainak figuratív dinamizmusával kerül összefüggésbe: I. Uo., 76–82.

33 Jacques Lacan: *Séminaire 3 – Les structures freudiennes des psychoses: 1955-1956*. Seuil, Paris, 1981, 254.

34 Lacan: *Écrits*. i. m. 495.

35 Uo.

36 Lacan: *Écrits*. i. m. 281.

szembeállítható a jelölttel.³⁷ Míg Lacan elgondolása alapján a jelölő egyik alapvető jellemzője, hogy mindig artikulált, tehát akusztikus természetű,³⁸ addig a betű úgy helyezkedik el a konkrét diskurzusnak nevezett aktuális artikulációban, hogy nem szonáris.³⁹ A betű saját materialitásával annak révén aktualizálódhat a konkrét megnyilatkozásban, hogy mindig előzetesen adott is a nyelvben – hiszen a szubjektum mindig sokkal inkább a róla szóló, a neki elsajátításra felajánlott diskurzusnak⁴⁰ és az ebből táplálkozó saját megnyilatkozásnak a szolgálja a lacani elméletben, mintsem saját nyelvbe vetett állapotának.

2. A jelölő sínen van

Saussure bevallottan hibás „*arbre* ábrájától” indulva, jelölő és jelölt viszonyát a betűhöz képest illusztrálendő, Lacan egy történetet mesél el. Egy kisfiú és egy kislány egymással szemben utaznak egy vonat fülkéjében. Amikor egy állomáshoz érnek, akkor egy másik sínpáron túl nyilvános WC-eket látnak. Ekkor a fiú felkiált, hogy Dames-ban vannak, a kislány pedig kijavítja, hogy márpedig Hommes-ban.⁴¹ A helyzet a következő; miközben az *hommes* és a *dames* szavak egyforma véécéajtókra vonatkoznak, elméletileg antinómák kellene legyenek. Eddig ez emlékeztethet minket Gottlob Frege *Alkonycsillag = Hajnalcsillag* apóriájára.⁴² Ám akármennyire hasonlítanak is azok az ajtók, az *hommes* és *dames* szavak mindig együtt járnak tárgyrelációikkal is: térbeli elválasztottsággal együtt léteznek. A véécéajtók ugyanúgy egymással szemben kell elhelyezkedjenek, ahogyan a kisfiú és a kislány. Sőt, Lacan történetének szereplői hasonló térbeli elválasztottságtól szenvednek a szexuális differencia miatt, nem pedig azért, mert van még egy sínpár az ajtók és köztük: a kislány nem mehet be a férfi WC-be, a kisfiú pedig a nőibe.

37 Saussure: i. m. 91.

38 Lacan: *Écrits*. i. m. 501.

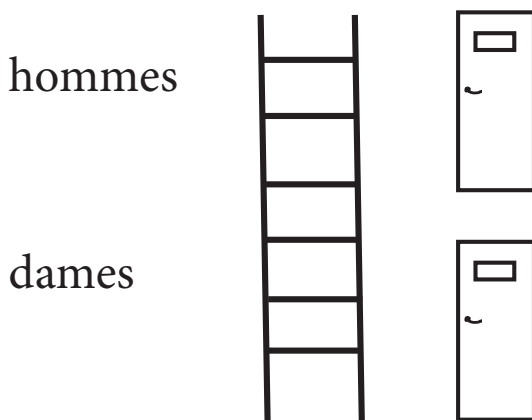
39 Lacan: *Séminaire 20 – Encore*. i. m. 29.

40 Ennek olyan ontikus példájára is gondolhatunk, mint amikor a szülők beszélnek születendő gyermekükről, nevet választanak neki (Lacan: *Écrits*. i. m. 495.), eldöntik, milyen iskolába fogják járattni stb.; ebben az esetben a diskurzusba való megérkezés egy előzetesen kapott (én)történet kiteljesedésének zéruspontja (Jacques Lacan: *Séminaire 2 – Le moi dans la théorie de Freud et dans la technique de la psychanalyse: 1954-1955*. Seuil, Paris, 1978, 58.).

41 Lacan: *Écrits*. i. m. 500.

42 Uo. 498.

Lacan számára ez a történet a jelölés kettős mozgását hivatott leírni: azon túl, hogy a sín egyik oldalán artikulálttá válik a jelölő (amikor a kisfiú *dames*-ot vagy a kislány *hommes*-ot mond), a jelölt (az ajtó) becsúszik a törésvonal alá vagy inkább a sín mellé, így megtörténik a jelölő belépése is a jelöltbe. A saussure-i modell szerint ez azt jelentené, hogy a jelölő felíródik a kis plakettre az ajtón; írásként, figuraként vagy mindkét formában. A belépés azonban közelebb áll a szám és számjegy relációjához, semmint a jelölő és jelöltéhez; a szám nem a számjegyre mutat, hanem abba fordul (lásd a jelen tanulmány 18. lábjegyzetét), mivel semmi másra nem vonatkozhat a kézzel megszámlálható római vonalakról a tisztán szimbolikus arab számjegyekre történő váltás után.⁴³ Ezért az *hommes* és *dames*, mivel nem értelmezhetők kizárólagosan a jelviszonyon belül – megtámogatva Lacan furcsa odavetett félmondatával, miszerint egy rövidlátó ember a plaketteket vizsgálva rossz ajtón nyit be⁴⁴ –, nem lehetnek jelölők, így intézményesült jelölteknek kellene lenniük; írás és olvasás függvényeinek, akárcsak a számjegyeknek. Ugyanígy, a női és férfi alakok közötti különbség a WC ajtón, vagy akár a maguk a szavak között fennálló – nem a Szimbolikus által modulált – jelviszonyban, ontológiai és/vagy társadalmi konstrukcióknak köszönhető. Egyszerű szegregáció: a férfiak *hommes*-ba, a nők *dames*-ba mennek. Saussure optikáját alkalmazva tehát jelöltekről kellene beszélnünk; az artikulált jelölővel a sín alkotta törésvonal egyik oldalán, a figurákkal vagy szavakkal a másikon.

1. ábra: a lacani parabola

43 Lásd Sybille Krämer – Horst Bredekamp (szerk.): i. m. 17.

44 Lacan: *Écrits*. i. m. 500.

Lacan számára azonban a férfi és nő közötti különbség nem biológiai vagy társadalmi nem kérdése: „il n’y a pas de rapport sexuel” [nincsen szexuális viszony],⁴⁵ ahogyan az *Encore* híres passzusa szól. Ez viszont arra csábíthatna minket, hogy az *hommes* és *dames* közötti kapcsolatot végső soron szinonímiának nevezzük antinómia helyett, Jakobson afázia-tanulmányára hivatkozva: olyan szavaknak, melyek azonos kódhoz tartoznak, hasonló szemantikával – különböznek beszédben és írásban, de ugyanarra a referensre mutatnak.⁴⁶ Azonban a pszichoszemiotika számára az *hommes* és *dames* esetében egyik megközelítés sem helyes, mivel a két szó egyszerű manifesztációiként szolgálnak az alapvető bináris kódolásnak. Férfi és nő a lacani rendszerben ugyanis egyáltalán nem különböznek a nappal és éjszaka vagy az on és off állapotoktól, az 1-től és 0-tól; nem empirikusan befogható tapasztalat részei elsősorban, például az éjszaka nemcsak a sötétség jelenléte, hanem a fény hiánya is⁴⁷ – a fort és a da így fonódnak egymásba a pszichoszemiotikában. A jelenlét és a távollét azonban itt nem két különböző jelölőt kapnak, hanem az *hommes* (vagy a *dames*) 0 és 1 vis-à-vis relációjaként rögzülnek.⁴⁸ Ez a „mindkettő és egyik sem” struktúra a betű, mely megindítja a kódolást a Szimbolikusan: jelölőláncok erednek belőle, és azok minden egyes tagjának a lehetséges artikulációját modulálja. Következésképpen a vécéajtók azáltal hozzák létre a jelölést, hogy egymással szemben helyezkednek el: bajos lenne bármilyen jelölőre rámutatni a plaketten, mivel az *hommes*-ot és a *dames*-ot vagy szinonimákként kellene értelmezni – duplex jelöltre mutatva (mindkettő) –, vagy antinómákként mutatnak ellentétes jelöltekre (egyik sem).

Mégis hol találunk jelölőket ebben a rendszerben? A csak írásban rögzített, de nem artikulált *s* betűkben az *hommes* és a *dames* szavak végén. Hogy a jelölőt jelölni lehessen, ez az *s* betű át kell keljen a törésvonalon, legyen az Lacan sínje vagy Saussure perjele. És erre már csak azért is képes, mert van bennük valami közös: ismét az *Encore*-hoz fordulva, a törésvonal már eleve redundancia, mert az *s*-ek írottak és nem

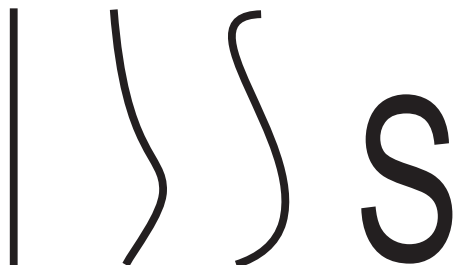
45 Lacan: *Encore*. i. m. 17.

46 Jakobson: *Two Aspects of Language*. i. m. 61.

47 Lacan: *Séminaire 3 – Les structures freudiennes des psychoses: 1955-1956*. 169. Lacan itt Claude Lévi-Straussra utalva érinti a diskurzus eleve adottságának strukturalista axiómáját a tapasztalat kapcsán: Lacan: *Écrits*. i. m. 496.

48 Annette Bitsch: *Zwischen Linguistik und Kybernetik: Lacans Diskurs der Psychoanalyse*. In Bernhard Siegert et al. (szerk.): *Electric Laokoon: Zeichen und Medien, von der Lochkarte zur Grammatologie*. Akademie Verlag, Berlin, 2007, 278.

megértésre szántak.⁴⁹ Ezt még Saussure úgy nevezte, hogy az írás fikciója.⁵⁰

2. ábra: a törésvonal redundanciája

Ez a fikció mindazonáltal produktív, mivel a vonal sajátja, hogy különféle csöveket képes felépíteni: egyeneset, mint a vasúti alagút, vagy görbét, mint a WC elvezetője (*coudes aux canalisations*), esetleg olyat, mint maga az S betű.⁵¹ Ennélfogva pedig a betű megfeleltethető a törésvonalnak vagy akár Saussure egész S/s algoritmusának. Algoritmus, mert Lacan szerint a jelölési viszonyt ez nem egyszerűen reprezentálja, hanem modulálja: ebben a formában pedig a jelölő, bizony, akkor is megőrzi materialitását, ha nincs jelölthöz kapcsolva, mivel a betű a jelölés effektusaként (*l'effet signification*) – és nem mellesleg az egész algoritmus felépítőjeként – a jelölő, annak jelölése (notációja)⁵² és a nem szemiotikai egység között mediál. Máshogy megfogalmazva, a betű az a jelölhetetlen és nem jelölő rétege a jelölésnek, amelyik nem a szemantikának van kiutalva, hanem a törésvonal S betűvé hajlításának: „az instancia, amelyik valamennyi nyelvhasználatban, írást eredményezhet.”⁵³ Ebből kifolyólag Lacan szerint jelentőséggel bír, hogy Saussure algoritmus a jel, és nem jelölőből és jelölthöz áll, hiszen nem artikulálható egyértelműen (S per S, S az S felett, jelölő per jelölt, stb.?), vagyis multidimenziós, mint nála a hajózási jelek, továbbá nincs mivel oppozícióba szervezni, ennek ellenére a jelölés struktúráját adja és modulálja azt. A betű (S, / vagy S/s)

49 Lacan: *Séminaire 20 – Encore*. i. m. 35.

50 Saussure: i. m. 58.

51 Lacan: *Écrits*. i. m. 501.

52 Vö. Bernhard Dotzler: *Zeichen in Eigenregie: Über die Welt der Maschine als symbolische Welt*. In Bernhard Siegert et al. (szerk.): *Electric Laokoon*. i. m. 309.

53 Lacan: *Encore*. i. m. 35.

ehhez egyetlen jelölőt igényel, ahogyan a nappal vagy az éjszaka magában áll ki jelenlét és távollét viszonyáért, amely mentén aztán 0 és 1 dinamizmusa megvalósítható.

Itt már jól látszik a különbség Derrida és Lacan Saussure-rel szembeni pozícióiban: míg előbbi afelől közelített, hogy a jelölők és jelöltek közötti viszony képtelen azt a differenciát kitermelni, amelyre minden jelölési aktusnak szüksége van, vagyis a jelölés eseményisége, még inkább pedig egy olyan eseménynek a kibomlási aktusa érdekelte, amely a „différance” egy fokát alkotta,⁵⁴ addig utóbbi azzal foglalkozott, hogy a betű mint a bináris kódolás lehetőségét magában foglaló operátor miért képes úgy előállítani egy algoritmust, hogy az a jelölés struktúráját nyújtsa és vezérelje már Saussure-nél. Mivel e tanulmány is az utóbbi megmutatásában érdekelt, ezért nem kívánom részletesen tárgyalni azokat a kortárs kultúrtechnikai kritikákat, melyek Derrida írásforradalma felé irányulnak, mindazonáltal talán egyetlen olyan pontot érdemes felvillantani, melyet Sybille Krämeről Werner Koggén keresztül Brian Rotmanig valamennyi beállítódás tematizál.⁵⁵ Amennyiben Derrida minden kétséget kizáróan sikerrel járt az írás fogalmának kitágításában, ugyanezt elmulasztotta megtenni saját nyelvkoncepciójával kapcsolatban: nem foglalkozott a csak írott nyelvvel, például a matematikával vagy a programnyelvekkel, tehát mindazon alapvetően nem szemantikai praxisokkal, melyekben egyfajta szemiózis mégiscsak munkálkodik. És amennyiben a dekonstrukció saját meghatározása szerint megfordítja a hierarchiát és visszaírja azt a struktúrába, akkor az írásnak a nyelv helyére transzponálásával az így kapott intramedialis struktúra révén minden külsőlegességét felfüggesztett.⁵⁶ Nagyon egyszerűen megfogalmazva: amennyiben Derrida elverte a port Lévi-Strausson azért, mert olyan népekre is rányomta az írástudatlanság bélyegét, amelyek valójában csak egyfajta írással nem rendelkeznek,⁵⁷ Lacan *avant la lettre*

54 Derrida: *De la Grammatologie*. i. m. 95.

55 Lásd pl. Sybille Krämer: Operative Bildlichkeit: Von der ‘Grammatologie’ zu einer ‘Diagrammatologie’? Reflexionen über erkennendes Sehen. In Martina Hessler – Dieter Mersch (szerk.): *Logik des Bildlichen: Zur Kritik der ikonischen Vernunft*. transcript, Bielefeld, 2009, 99. sk.; Werner Kogge: Erschriebene Denkräume: Grammatologie in der Perspektive einer Philosophie der Praxis. In Gernot Grubbe – Werner Kogge – Sybille Krämer (szerk.): *Schrift: Kulturtechnik zwischen Auge, Hand und Maschine*. Fink, München, 2005, 144–147.; Brian Rotman: *Becoming Beside Ourselves: The Alphabet, Ghosts, and Distributed Human Being*. Duke University Press, Durham (NC), 2008, 148, 168.

56 Sybille Krämer: Writing, Notational Iconicity, Calculus: On Writing as a Cultural Technique. *MLN*, 2013/3, 520.

57 Derrida: *De la Grammatologie*. i. m. 175. sk.

megmutatta, hogy Derrida írásfogalma pedig csak egyfajta nyelvre (a természetesre) applikálva működik.

Mivel az S betű automatikusan jelölővé alakulhat, köszönhetően a betűnek, amely a nem jelölő horizontja a jelölésnek, a saussure-i algoritmus semmifajta jelölési eseményiséget nem hordoz, legfeljebb grafikus kapcsolat lehet S és / között, de nem motiválatlanná válás – írásban tudniillik mindkettő többértelmű. Az e jelek által alkotott algoritmus azonban már teljesíti feladatát, vagyis operatívva válik, amikor az S bináris oppozícióba rendeződik. Ez a mozgás mind a Valós, mind pedig a Szimbolikus struktúráit érinti: valóban úgy vezérli a jelölés a nem szemiotikait tényezőit, ahogyan egy algoritmus által nyílhat lehetőség arra, hogy a kódolható szoftver mellett a hardver is operacionalizálódjon – gyorsabban az emberi szenzorikus spektrumnál (a rövidlátó embernél). Az itt megjelenő feszültség ugyanakkor már implementált az S betűbe, éppen azért, mert nincsen másika: például egy H betű jelölheti Magyarországot vagy a hidrogént, amennyiben B-vel (Belgium) vagy S-sel (kén) szembeállítódik, de előbbi ugyanúgy lehet bróm, ahogyan az utóbbi Svédország. Egy valami azonban mindig ott marad, az, amit Saussure tiszta negativitásnak nevezett: ez pedig a nála is szinte perjellé hajló *t* betű, mely szerinte tökéletes példa arra, hogyan lehetséges egy transzfer két rendszer között; amikor külső rendszerből (írás) hozunk be elemet a belsőbe (nyelv). Ugyanígy működik ez a belső rendszer alrendszeriben is: ha egy nyelvben nincs meg valamely hang, akkor egy másikból kölcsönözhetem azt, az előbbiben már meglévő hangot helyettesítendő (például német *ch-t* a francia *r* helyett), ez pedig megfelel annak, hogy a *t* betűt bárhogy írhatom addig, amíg az felismerhető, tehát minden más betűtől elkülönül.⁵⁸ Lacan azonban úgy látja, akárhogyan alakulnak is a jelölési összefüggések, a mellékjel a lényeges, a / S és s között; például egy H:B viszonyban a: megléte vagy nem léte bír modulációs potenciállal, attól függően hogy rövidítések (pl. Hofbräu) vagy egymással oppozícióba állított elemek, esetleg rendszámtáblák vannak előttünk a papíron. A betű magában nem több mindent jelöl tehát, hanem a multidimenzionalitását – Karlheinz Lüdekinget követve – grafikus polifóniaként nevezhetnének meg: a BILDLINE/SCHRIFTLINIE példájában a vonal „jelentheti”, hogy ’és’ vagy ’vagy’, lehet kis l vagy nagy I.⁵⁹ Az utóbbi, mint az én angol megfelelője, kellően lacaniánusan interpretálva éppen a szubjektum törekenységére mutat rá a betű felől, az I ambiguitásával.⁶⁰ Mindazonáltal

58 Saussure: i. m. 139.

59 Karlheinz Lüdeking: ‘Bildlinie/Schriftlinie’. In uó (szerk.): *Die Grenzen des Sichtbaren*. Fink, München, 2006, 14.

60 Uo.

a jelölő és annak grafikus alapja nem rendeződnek bináris oppozícióba, így a betűjegy jelöltként sem pozicionálható úgy, mint a számjegy, hanem inkább a jelölő struktúráját nyújtja.⁶¹ Igaz, hogy Derrida is amellett érvel, hogy a jelölési differencia külsőleg a jelölő–jelölt differenciájához vagy a szavak közötti oppozíciókhoz (pl. Nacht : Nächte)⁶² képest, de Lacan még ennél is tovább megy, mivel szerinte a jelölő már mindig is a betű miatt bírhat olyan anyagiséggel, melynek maradványa semmilyen körülmények között nem törölhető el teljesen – még akkor sem, amikor leválasztódik a jelöltről.

Saussure első axiómájával ellentétben, amely a jel motiválatlanságára, vagy – Derridával szólva – motiválatlanná válására vonatkozik, Lacan olyan mozgásra koncentrál, mely a másik nélküli betűtől a bináris oppozíciókban érvényesülő jelölő felé tart, anélkül hogy az előbbi bármikor is teljesen kiiktatható lenne az utóbbiból. Ezt artikulációnak nevezi; ahogyan a törésvonalból is lehet fa, a *barre arbre*-á alakulhat a betűk permutációjának köszönhetően.⁶³ Ugyanakkor Lacan arra a technikai alapra is ráirányítja a figyelmet, amelynek köszönhetően ez megtörténhet: a néma *s*-ek az *hommes* és a *dames* végén akkor válnak artikuláltakká, amikor a szinguláris–plurális oppozíciót kifejezik, de kizárólag azt követően, hogy Garamond vagy Didot fontokként lokalizálódtak.⁶⁴ Ezzel szemben szerinte Saussure szintén *s*-ekből felépülő algoritmusára már eleve artikulálódott írásban, hiszen performatív a jelölést tekintve, mégsem jel, mert nem egyértelműen artikulálható.

Ebből kifolyólag Saussure második axiómájával szemben, mely a jelölő lineáris jellegét posztulálja,⁶⁵ Lacan kijelenti, hogy a hullámmozgás, mely a jelölő és jelölt párhuzamos előrehaladása, és az utóbbinak az előbbin hagyott impressziójának – mint a jelölési aktus módjának – illusztrálására szolgál Saussure-nél,⁶⁶ csak szükséges, de nem elégséges feltétel a jelölőlánc megalkotásához. Kellenek továbbá azok a plurális és széttartó folyamatok, melyeket a betű biztosít, hasonlóan a hajózási jelek multidimenzionalitásához. Emlékeztet, hogy a hajózási jeleket Saussure éppen emiatt nem tekintette valódi jeleknek,⁶⁷ ezzel szemben Lacannál a multidimenzionalitás a jelentésprodukciónak esszenciális részének bizonyul: ahelyett, hogy a jelölő egydimenzionalitására hivatkozna,

61 Lacan: *Écrits*. i. m. 501.

62 Saussure: i. m. 141.

63 Lacan: *Écrits*. i. m. 503.

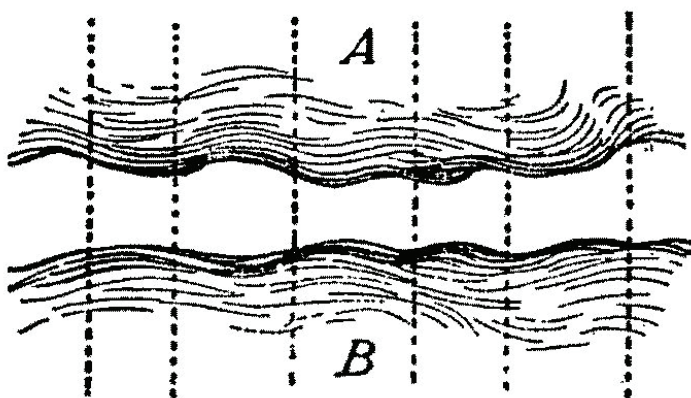
64 Saussure: i. m. 501.

65 Uo. 94. sk.

66 Uo. 133. sk.

67 Uo. 94.

a Jean Starobinski által szerkesztett (saussure-i) anagrammakötet koncepcióját hozza fel a jelölés prototipikus eseteként.⁶⁸ Ott a polifónia abban nyilvánult meg, ahogyan egy szó megbújhatott egy másikban, vagy ahogyan a bevett balról jobbra történő olvasást a palindróma megfordíthatta. Lacan ezt nyakláncasonlatával szemlélteti, melynél a jelölőláncok betűnek köszönhető megképződését pont a multidimenzionális jelölési lehetőségek szempontjából tárgyalja.⁶⁹ Ezt a passzust Mladen Dolar a hangról szóló könyvében azon tétele igazolására hozza fel példaként, hogy a hang és a betű funkcionálisan nem különböznek egymástól a lacani elméletben.⁷⁰ Megjegyzi, hogy bár a hangnak nincs helye a beszédben (ahogyan a betűnek sincs a nyelvben), attól még elnyerheti az ágenciát az artikuláció során azzal, hogy a külső és a belső (Valós és Szimbolikus) között oszcillál. Két lehetséges értelmét állapítja meg a nyakláncasonlatnak a hang/betű részvételét illetően: vagy a gyöngyök (jelölők) teljesen beborítják a huzalt (betű), vagy pedig kapcsok vannak a gyöngyök között.⁷¹ Előbbi esetben a betű tiszta notáció, a BILDLINIE/SCHRIFTLINIE példára visszatérve, az I, utóbbinál pedig tiszta struktúra, a /. Attól eltekintve, hogy Dolar megállapítása kétségtelenül igaz a betűre (is), nem figyel arra a kontextusra, amelyen belül Lacan javasolja a nyakláncasonlatot.

3. ábra: Saussure hullámai

68 Lacan: *Écrits*. i. m. 503.

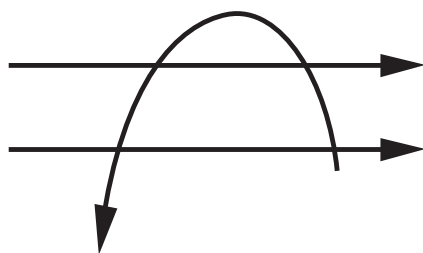
69 Uo. 502.

70 Mladen Dolar: *A Voice and Nothing More*. MIT Press, Cambridge (MA), 2006, 149.

71 Uo. 23.

Ugyanis Lacan éppen Saussure azon ábrájával szemben mutatja fel a jelölési dinamizmust, melyen a „körvonalazatlan fogalmak” léghulláma fodroztatja a „hangok nem kevésbé meghatározatlan síkjá[t]”,⁷² amit Lacan a jelölő linearitásának tétele alapján (lényegében a hajózási jelek és a hullámok metonimikus kapcsolatára alapozva, hiszen magára a metonímiára is a vitorlások példáját hozza)⁷³ úgy értelmez, hogy maga a beszéd (és annak recepciós folyamatai) is egydimenziós(ak) kell legyen(ek), vagyis időben előrehaladó, tagolhatatlan szóláncokként kell realizálódniuk Saussure esetében,⁷⁴ mindenfajta visszatérést vagy megelőlegezést mellőzve.⁷⁵ Lacan ezzel kapcsolatban kijelenti, egyrészt, hogy a jelölő alapvető funkciója az anticipáció,⁷⁶ így a párhuzamosan futó (és néha érintkező) hullámok helyett két láncot és egy azzal ellentétes irányú, jelöltekből álló parabolát vázol fel.

4. ábra: Lacan jelentésképző parabolája⁷⁷

Miközben ez vélhetőleg Saussure saját diagramjánál is pontosabban mutatja meg a jelentésprodukciónak a folyamatát, Lacan ezt is elutasítja. A mondat, miszerint „[...] inntől tehát megállapíthatjuk, hogy a jelölők láncában *inzisztál* a jelentés, de hogy e lánc semelyik eleme nem foglaltatik benne abban a jelölésben, melyet most ez kivitelezni képes [...]”,⁷⁸ lényegében jelölő és betű egymást tartalmazó viszonyának a negatívja, ami olyan összefüggést képez jelölés és jelentés között, hogy egyiknek

72 Saussure: i. m. 133.

73 Lacan: *Écrits*. i. m. 505.

74 Lacan: *Séminaire 3 – Les structures freudiennes des psychoses*. i. m. 296.

75 Lacan: *Écrits*. i. m. 503.

76 Uo. 502.

77 Bruce Fink: Reading “The Instance of the Letter in the Unconscious”. In uó: *Lacan to the Letter: Reading Écrits Closely*. University of Minnesota Press, Minneapolis (MN), 2004, 89.

78 Lacan: *Écrits*. i. m. 503.

sincs semmi köze a másikhöz, utóbbi mégis inzisztál az előbbihez egyébként nem tartozó, a betű révén megvalósuló láncba szerveződésnek folyamatában. Ahhoz a jelentéshez, ami inzisztál a jelölőláncban, a lánc egyik eleme sem tartozik hozzá valójában – sokkal inkább (grafikus) interakciójuk biztosítja a jelentés lehetőségét, a kottához hasonló közteshelyiséget (Zwischenräumlichkeiten) alkotva.⁷⁹ Ezt követően a Saussure-nél meglévő vertikális síkot, mely ábráján mindössze particionál (vö. 3. ábra), tengelyesen tükrözni kezdi.

Ezzel, és egyben másrészt, pedig Lacan nemcsak kifordítja, de talpáról a tetejére állítja Saussure szemiotikáját. Gúnyt űzve Saussure matrófétiséből, Lacan metonimikusan összeköti a hullámokat és a hajózási jeleket: elfordítja a hullámokat (~) és vonalakat (I) 90 fokkal, S-ekké és törésvonalakká alakítva őket.⁸⁰ E tükrözés pedig már az Imaginárius sajátja, mely ugyanakkor szükséges ahhoz, hogy az *s* mint *signifié* be tudjon csúszni a jelölő alá, ami így nemcsak szakadatlan (*incessant*), mint azt Lacan tételezi, de egyben vérfertőző (*incestueux*) is, mert ugyanazon a véseten alapul a síkon ~ és /. Ezt a mozgást nevezi tulajdonképpen Lacan betűnek. A nyelv pedig innen nézve ebből a fordíthatóság általi önütemezésből bontható ki: „[...] a betűk asszamlázsokat alkotnak; nem egyszerűen jelölik őket, ők maguk asszamlázsok, és annyiban kell őket operatívnek tekinteni, mint magukat az asszamlázsokat.”⁸¹ Ennek eredménye pedig egy olyan apparátus, amely a beszéd betűn keresztüli deperszonalizációjával nyitja meg az utat a konkrét diskurzus elhagyására, a személytelen (mechanisztikusan) modulált struktúrák felé. Hadd térjek vissza itt Lüdeking példájához: egy módosított Bllldllnle/Schrlftllnle asszamlázsban a vonal tizenegyszer szerepel; az *i* és *l* közötti

79 Érdekes módon ez a jelölési forma csak még markánsabbá teszi a grafikus összefüggéseket, hiszen a kottapapír pontosan az a sík, amely az egyszemélyes mindenfajta kósa ideájától megszabadít minket (Sybille Krämer: Punkt, Strich, Fläche: Von der Schriftbildlichkeit zur Diagrammatik. In Sybille Krämer – Eva Cancik-Kirschbaum – Rainer Totzke (szerk.): *Schriftbildlichkeit*. Akademie Verlag, Berlin, 2012, 86.). A vonalak és a rajtuk rögzített hangjegyek interakciója ugyanis olyan síkbeliséget valósít meg, mely egyben magának az inskripciónak a terepévé is válik a sík újrászervezésében. Krämer teoretikus apafigurája ebben a kérdésben Nelson Goodman, aki bijektív relációt tételezett a kottával kapcsolatban: egyrészt egy entitás kategóriájának minden attribútumát meghatározza a kotta, egyszerűen azonban minden elem meghatározó jelentőségűnek tételezhető a kotta szempontjából (Nelson Goodman: *Languages of Art: An Approach to a Theory of Symbols*. Bobbs-Merrill Company Inc., New York (NY), 1968, 178.) – anélkül, tehetnénk hozzá, hogy teljesen annak részei lennének, éppen egy új dimenzió, a köztesshelyiség kialakítása miatt.

80 Lacan: *Écrits*. i. m. 503.

81 Lacan: *Encore*. i. m. 46.

különbségek a jelentés felől azonosíthatók, de egyszer megjelenik perjelként is, melynek jelentése homályban marad. Nincs másíkja, amelytől el tudna különbözni, meghatározhatatlanként van jelen, de ettől még ismétélhető. Az operatív írás ilyenkor valósul meg Lacan számára, amikor a szimbólum már betűként elgondolt, nem pedig valamifajta absztrakt entitásként vagy tárgyként, amely segítené a szubjektum identifikációját;⁸² vagy legfeljebb annyiban lehet absztrakt, amennyire Kittler megközelítésében a $\sqrt{-1}$ imaginárius szám.⁸³ Az Imaginárius tehát valamifajta szerepet kell játszson a Valós és a Szimbolikus között feszülő jelölői szintér megképződésében, de nem képként, hanem kalkulusként, amely irányítja a (Valós) notáció és a (Szimbolikus) jelölő közötti átmenetet.

3. Imaginárius interferencia: az S kígyószerű sziszegése

Cynthia Chase-nek a dekonstrukció köreiben sokat hivatkozott és lelkes tanulmánya a '80-as évek végéről – melyben az akkor már évtizedek óta semmibe vett Imaginárius rehabilitációjának első kínálkozó alkalomára vetette rá magát – manapság teljes mértékben elhibázottnak hat az Imaginárius produktivitását illetően.⁸⁴ Mediális kultúratudományi szempontból tudniillik nem abban áll az Imaginárius jelentősége, hogy a nyelv fenomenalizálhatóságának feltételegyüttese feltárhatóvá válik általa,⁸⁵ hanem inkább ennek ellenkezőjében: hogyan választhatók le a segítségével a jelek és a kódok azok természetes nyelvi definícióikról, ezzel legitimálva az írás olyan részhalmozát, amelynek már semmi köze nincsen a verbalizálhatósághoz. A szám és számjegy összefüggései ismét felütik a fejüket itt. A betű ugyanis gyanúsán úgy viselkedik Lacannál, mint a $\sqrt{-1}$ imaginárius szám, amely lehetetlennek tűnik, de a matematikai bizonyításban igazolható; értékét nem szükséges kiszámítani, de részt vesz a műveletekben. Ahogyan Saussure-nél a jelentés inzisztál az oppozíciókban,⁸⁶ úgy Lacannál a betű ahhoz hasonlóan teszi ezt a

82 Lacan: *Écrits*. i. m. 350.

83 Lásd Friedrich Kittler: *Die Welt des Symbolischen – eine Welt der Maschine*. In uő: *Draculas Vermächtnis*. i. m. 66. sk.

84 Vö. Cynthia Chase: *The Witty Butcher's Wife: Freud, Lacan, and the Conversion of Resistance to Theory*. *MLN*, 1987/5, 989. sk.

85 Uo. 1005.

86 Saussure: i. m. 141.

jelölésben. Ez egy olyan rend, melyet „nem készítenek, csak *végrehajtának*”.⁸⁷ a betű úgy vesz részt kódolási műveletekben, hogy ő maga nem kódolható. Ezért a struktúráért bár kiáll Saussure S/s algoritmus, saját szemiotikáján belül ez mégsem lenne képes algoritmusként működni, abban az esetben, ha a formalizáció művelete (mely az imaginárius számot vagy az algoritmust előállítja) valami befogható tapasztalatra irányulóként ratifikálódik (pl. az artikulusban),⁸⁸ nem pedig az on és off (vagy nappal és éjszaka, férfi és nő) kapcsolóhelyzetek ismételtető aktusaként kerül felfogásra – ez utóbbi alapja a freudi fort–da modellezte halálöszton, energetikai konnotációi nélkül.⁸⁹ Hiszen a természetes nyelvekkel ellentétben „az algoritmikus formalizáció elsődleges, azzal a meghatározott céllal, hogy a (formális) kifejezést teljesen elvlassza a (materiális) tartalomtól.”⁹⁰

A Kittler és Derrida által is lesajnált Imaginárius dimenzió, melyet alkalmatlannak vélték az írás operacionalizálására, hiszen éppen a klaszszikus íráselméletek hivatkoztak mindig az abszolút motiváltság tételére, úgy tűnik, hogy a pszichoanalízisben mégiscsak a Krämer-féle operativitást szempontjából érvényesül: éppen az ikonicitás, az írásképiség (Schriftbildlichkeit) révén mutathat kódoló működést a betű. A kalkulusként felfogott Imaginárius tehát éppen nem olyan mozgásból táplálkozik, melyet általában hozzárendeltek, vagyis valamifajta abszolút motiváltságból, amely aztán referenciavesztésében motiválatlanná válna. Ahogyan Lacan meghatározza Freudnál az ideogrammat, az a betűnek a jelölőből nem kiiktatható olyan maradványa, mely ugyanakkor nem egy természetes analógiából fakad.⁹¹ Éppen a fonografikus doktrínától, a hangjelöléstől a formalizáció révén megszabadított betű (kalkulus) nem kell, hogy beépüljön a Szimbolikus oppozíciókba, melyek fonológiai mintája valójában maga értelmezhető a betű epifenomenonjaként (a mellékjelek miatt).⁹² A Valós(notáció)nak az Imaginárius általi formalizálása ugyanis olyan algoritmikus modulációt eredményez, mely nem tárol, fixál vagy vizuálissá tesz, hanem performatív a jelölésre nézve. Ahogyan a sorszámnevek formalizáltságban meg kell előznie a tőszámnevet ahhoz, hogy egy diskurzus posztulálódjon, melyből a

87 Jakob Ulmannt idézi Wolfgang Ernst: Az időkritikusra irányuló kérdés. *Tiszatáj*, 2015/4, 77.

88 Saussure: i. m. 134.

89 Bitsch: “*always crashing in the same car*”. i. m. 111.

90 Andrew Goffey: Algorithm. In Matthew Fuller (szerk.): *Software Studies: A Lexicon*. MIT Press, Cambridge (MA), 2008, 17.

91 Lacan: *Écrits*. i. m. 510.

92 Krämer: *Writing, Notational Iconicity, Calculus*. i. m. 527.

szekvencialitás tapasztalata kibogozódik,⁹³ vagyis hogy a (mennyiségre vonatkozó) számok követhetik egymást, úgy a betű Imaginárius formalizációja már eleve szükséges ahhoz a kiterjesztéshez (grafikus polifónia), melynek redukciója bekövetkezik a Szimbolikus egyértelmű, a jelölőhöz jelöltet találó kódolásában. Multidimenzionalitása, ambiguitása olyan polifónia, mely nem viselheti magán a jelölő maradványaként a linearizáltságot, már csak azért sem, mert e nézet szerint az előbbi az utóbbi feltétele, és nem fordítva. Az Imaginárius így legfeljebb annyiban vizuális, annyiban „mutat”, amennyiben egy szintaxist a jelölés struktúrájának működését teszi plauzibilissé, miközben nem reprezentálható modulációt visz véghez.

A betű, mivel algoritmust és jelölőt egyszerre alkot, így az Imaginárius (az S hullámmá tükrözése, törésvonallá hajlítása) és Imaginárius (kalkulus, $\sqrt{-1}$) között oszcillál, egy sajátos feszültséget enaktálva: folytonosan elrejtí ikonikus eredetét, hogy aztán a jelölés folyamatában, a Valósból a Szimbolikusba történő átmenet közben működni hagyja. Lacan véécéajts parabolájának konklúziója ezáltal a következő: a szexuális differencia helyett maga a törésvonal mint sín (Valós) választja el a kisfiút és a kislányt a nyilvános WC-ktől (Szimbolikus). A betű így nem egyszerűen nyelv és beszéd között operacionalizálódik, hanem az Imaginárius regiszter közbenjárásával a Szimbolikus és a Valós között is: ikonicitása pont nem azt jelenti, hogy valamit felidéz, valamire természetes referenciával bír, hanem hogy kódolást és notációt egyidejűleg enged. Ami még jelölőnek tűnt a vonatablakból, miután átkel a sínen, fel- s lekúszik a fülkék közötti folyosón, mint egy kígyó, disszenzust szülve a kislány és a kisfiú között, mint az a bizonyos bibliai („Car il va porter la Dissension, seulement animale [...]”),⁹⁴ köszönhetően az S betű hullámainak, azzal kapcsolatban, hogy most akkor Hommes-ban vagy Dames-ban vannak. Nem a jelölés algoritmus helyezi tehát az *hommes*-ot és a *dames*-ot jelöltekként a törésvonal alá, és így nem is kettőzi meg azok tárgyrelációit, hanem a szubjektumokat diszlokálja; a kislány és a kisfiú a szexuális differenciára (hogy melyik WC-ből vannak kizárva) figyel a szóvégi néma s-ek jelölési aktusai helyett, mely az egyesszám-többszám differenciáját (a rövidlátó ember ellenére) posztulálják. A betű inzisztenciája tehát, hogy úgy néz ki, mint egy kígyó az ajtó plakettjén, de amikor átkel a sínen és artikulálttá válik, akkor már úgy is hangzik, mint egy kígyó a „glissement incessant du signifié sous le signifiant”⁹⁵ onomatopoietikus sz hangjai miatt, mielőtt inskripcióra kerülne sor az *hommes* és *dames*

93 Lacan: *Séminaire 2 – Le moi dans la théorie de Freud: 1954-1955.* i. m. 338.

94 Lacan: *Écrits.* i. m. 501.

95 Uo. 502.

szavak végén. A jelölés feltétele (a néma s betű, mely felépíti Saussure S/s jelölővezérlő algoritmusát) és a jelölési aktus artikulációja („glissement incessant du signifié sous le signifiant”, hogy a jelölt becsúszik a jelölő alá), jelölési algoritmus és jelölt trópus, modulatív és diszkurzív tényezők egybeesnek a kígyó imagináriusában. Végülis, nem lehet véletlen, hogy Kittler azt mondta: Lacan volt az első gondolkodó, aki rájött, hogy a jelölő algoritmikus kontrollálásával a szubjektum diszpozíciója modulálható.⁹⁶

96 Friedrich Kittler: On the Take-off of Operators. In Timothy Lenoir (szerk.): *Inscribing Science*. Stanford University Press, Stanford (CA), 1998, 74.